

Bivakkerende Neanderthalers...

Een grote, rijke vindplaats bij Diessen en Esbeek

door **Eelco Rensink en Piet van Gisbergen**

In de Brabantse gemeente Hilvarenbeek ligt één van de rijkste en grootste vindplaatsen in Nederland uit de tijd van de Neanderthalers. Vanaf 2006 zijn hier op verschillende akkers ruim 3.200 stenen artefacten uit het midden-paleolithicum (middensteentijd) verzameld. De oppervlakte van het gebied met vondsten bedraagt ca. 1.600 x 400 m (64 ha). Onder de werktuigen bevinden zich zeer veel vuistbijlen, messen, schaven en ook enkele spitsen. Opmerkelijk zijn de kleine afmetingen van de vuurstenen werktuigen. Ze zijn meestal kleiner dan 5 cm. Opvallend is ook dat behalve vuursteen andere steensoorten zoals kwartsiet, kwarts en flint zijn bewerkt. De artefacten dateren uit het midden van de laatste ijstijd, vermoedelijk tussen 40.000 en 60.000 jaar geleden. Ze vormen de stille getuigen van het verblijf van 'late' of 'klassieke' Neanderthalers die vermoedelijk herhaaldelijk het gebied bij Diessen en Esbeek hebben bezocht. In mei 2018 en oktober 2019 voerden archeologen van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) op de vindplaats kleinschalig boor- en gravend onderzoek uit.

Neanderthalervindplaatsen in Nederland

In Nederland zijn in de loop der jaren op talrijke plekken stenen artefacten van Neanderthalers aangetroffen.¹ Dat is onder uiteenlopende omstandigheden gebeurd. Meestal werden deze vondsten gedaan op akkers. De oudste meldingen gaan terug tot in de negentiende eeuw. Vooral in de afgelopen decennia zijn op deze wijze talrijke exemplaren verzameld, veelal dankzij de inspanningen van vrijwilligers in de archeologie. Een deel van deze vondsten is afkomstig van bekende en inmiddels vondstrijke vindplaatsen waar al gedurende lange tijd wordt gezocht. Een goed voorbeeld is het plateau van Sint Geertruid in Zuid-Limburg. Vindplaatsen in andere delen van Nederland zijn minder rijk, maar zeker vermeldenswaardig, zoals Mander in Overijssel en het Corversbos bij Hilversum. Onlangs is er een belangrijke nieuwe vindplaats ontdekt, niet ver van Assen op het Drents-Friese keileemplateau. Op deze oppervlaktevindplaats is een kleinschalige opgraving uitgevoerd, waarbij artefacten zijn aangetroffen in lagen onder de door ploegen verstoorde bovengrond. De vindplaats kenmerkt zich door veel vuistbijlen. Het betreft de rijkste Neanderthalervindplaats in Noord-Nederland.²

In de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw werden veel midden-paleolithische vuursteenvondsten gedaan in droge grind-, zand- en lössgroeves. De aandacht ging vooral uit naar groeves bij Rhenen en Veenendaal in het midden-Nederlandse stuwwallengebied en naar de groeve Belvédère bij Maastricht. In die laatste groeve zijn onder leiding van Wil Roebroeks van de Universiteit Leiden tussen 1980 en 1990 diverse kampementen van 'vroege' Neanderthalers opgegraven. Deze waren ingebed in fijnkorrelige riviersedimenten en verkeerden daarmee in een voor Nederlandse begrippen unieke staat van conservering. De opgravingen in de Belvédère-groeve hebben het onderzoek van het midden-paleolithicum in Nederland internationaal op de kaart gezet.

Een relatief lange onderzoeksgeschiedenis kent het verzamelen van dierlijke resten (botten, tanden en kiezen) uit natte zand- en grindputten in het rivierengebied van Maas, Waal en Rijn. Ze stammen voor een belangrijk deel uit het pleistoceen, de periode van 2,6 miljoen jaar die voorafging aan onze huidige warme periode – het holoceen – en waarin ijstijden werden afgewisseld door

¹ Voor een recent overzicht van vindplaatsen, zie Verpoorte et al., 2016.

² Naar aanleiding van de aansprekende resultaten van het onderzoek van de vindplaats bij Assen is onlangs een fraai publieksboek over Neanderthalers in Noord-Nederland verschenen (Niekus & Van Ginkel, 2019).

warmere tussenijstijden. De botten worden van grote diepte opgezogen en verzameld op de zeefinstallaties of van de storthopen. Deze vondsten gaan in sommige gevallen vergezeld van stenen artefacten, zoals in Woerden. In dit verband kunnen ook de talrijke botten en kiezen van mammoeten en andere pleistocene dieren worden genoemd, afkomstig van de bodem van de Noordzee. Ze worden door vissers als 'bijvangst' aan land gebracht. Langs de Nederlandse kust worden regelmatig midden-paleolithische vondsten gedaan in opgespoten zand dat van de Noordzeebodem afkomstig is.

Een ontwikkeling van recenter datum is het onderzoek van midden-paleolithische vindplaatsen in het kader van ruimtelijke ontwikkelingen. Zo kwamen in 2013 onverwachts een aantal stenen artefacten en pleistocene dierlijke resten aan het licht bij de aanleg van een ondergrondse parkeergarage in Den Bosch. Door de opgezogen grond te zeven kon een deel van het materiaal worden verzameld en bestudeerd. Ook de aanleg van een verdiept wegtracé bij Amstenrade (Zuid-Limburg) in 2014 leverde enkele tientallen midden-paleolithische artefacten op.

Esbeek of Diessen?

De eerste bewerkte stenen van Neanderthalers bij Esbeek en Diessen werden door de tweede auteur gevonden in 2006. Toen hij de vindplaats van een in 1989 in Esbeek³ door Frank Augsburg gevonden neolithische gepolijste bijl probeerde te lokaliseren, werd hij door de foto daarbij aanvankelijk op een dwaalspoor gezet.

Op 'Het Achterste Heiveld' vond Frank Augsburg in 1989 een neolithische gepolijste bijl. Naast hem John van Dommelen.
(Foto: Peter de Laat)

De kerktoren rechts op de achtergrond bleek niet de toren van Esbeek, maar die van Diessen te zijn. Uiteindelijk werd de plek teruggevonden. Verspreid over enkele Esbeekse akkers werden nog aanvullende neolithische vondsten gedaan. Daarbij stuitte hij toevallig ook op enkele vondsten met een afwijkend uiterlijk. Een afslag en een vuistbijltje met opvallende glans en een porseleinachtige kleurpatina: onmiskenbaar gereedschap van de Neanderthaler. In daarop volgende jaren werden er op deze en aangrenzende akkers steeds meer vergelijkbare vondsten gedaan.

Omdat deze akkers op Esbeeks grondgebied lagen en de vindplaats op de rand van het beekdal van het Spruitenstroompje lag, kreeg de vindplaats destijds de naam Esbeek-Spruitenstroompje. Inmiddels is duidelijk geworden dat het grootste deel van de uitgestrekte vindplaats op Diessens grondgebied gelegen is. Het is echter wetenschappelijk 'not done' en onhandig de naamgeving van een archeologische vindplaats tussentijds te wijzigen.

De geologie van de vindplaats: blok, breuk en slenk

De oppervlaktevindplaats van midden-paleolithische artefacten heeft een opvallende landschappelijke ligging, namelijk op de grens van twee belangrijke geologische eenheden: het Kempenblok dat een opheffingsgebied is en de Roerdalslenk waar sprake is van tektonische daling. De zogeheten Veldhoven-breuk vormt de overgang tussen beide geologische eenheden en is op het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN) tussen Esbeek en Baarschot duidelijk herkenbaar. Net ten zuidoosten van de vindplaats laat het AHN namelijk een duidelijk kleurverschil zien dat de overgang markeert tussen het relatief hoog gelegen Kempenblok (roodbruine tinten) en de lager

³ Van Helvoirt (red.), 1989.

gelegen Roerdalslenk (bruingele tinten). Vervolgen we deze lijn in noordwestelijke richting, dan blijkt dat de breuk hier aan het oppervlak minder goed of zelfs niet meer zichtbaar is, vermoedelijk het gevolg van egalisatie en ploegen. Ook in het beekdal van het Spruitenstroompje is de breuk volledig aan het oog onttrokken.

Het vermoeden bestaat dat de geologische tweedeling van het gebied bepalend is voor de zichtbaarheid van vondsten. Veruit het grootste deel van de vindplaats strekt zich uit ten noorden van de Veldhoven-breuk in het aangrenzende deel van de Roerdalslenk. Zeer oude grind- en steenrijke afzettingen van Rijn en Maas bevinden zich hier als gevolg van tektonische daling dieper in de ondergrond. Aan het oppervlak liggen vooral zanden die vermoedelijk tijdens de laatste ijstijd en (grotendeels) door de wind en smeltwaterstromen zijn afgezet. Door het vrijwel ontbreken van grind en stenen aan het oppervlak, is de vondstzichtbaarheid in dit deel van de vindplaats het best. Op het Kempenblok, het meest zuidwestelijke deel van de vindplaats ten zuiden van de Veldhoven-breuk, liggen de akkers bezaaid met veel grind en stenen. Het spreekt vanzelf dat het veel inzicht en doorzettingsvermogen kost om de bewerkte stenen van de Neanderthaler tussen al dat natuurlijk materiaal te onderscheiden.

Rijk aan vondsten

De stenen werktuigen die de Neanderthalers bij Esbeek hebben gebruikt en achtergelaten, zijn grotendeels gemaakt van vuursteen afkomstig uit oude lokale terrasafzettingen van Rijn en Maas. De vuursteen had voor het gebruik ervan door Neanderthalers al een sterk afgeronde en verweerde buitenzijde (cortex) als resultaat van het transport in een rivierbedding. Bijzonder is dat voor de vervaardiging van werktuigen niet alleen vuursteen, maar ook andere steensoorten zijn gebruikt, zoals kwartsiet, kwarts en fianiet. Ook deze gesteenten komen van nature voor in de oude lokale grindrijke rivierafzettingen die op het Kempenblok aan de zuidrand van de vindplaats aan de oppervlakte liggen.

Op de akkers tussen Esbeek en Diessen zijn tot nu toe ruim 3.200 bewerkte stenen verzameld. In het vondstmateriaal zijn afvalproducten van steenbewerking algemeen aanwezig, waaronder kernen en talrijke kleine afslagen. Dit duidt erop dat Neanderthalers ter plaatse steen hebben bewerkt. Na de afslagen vormen geretoucheerde werktuigen numeriek de belangrijkste groep. Binnen de groep van werktuigen komen tweezijdig (bifaciaal) en eenzijdig (unifaciaal) geretoucheerde werktuigen voor. Op basis van technologische en morfologische kenmerken kunnen onder de bifaciale werktuigen verschillende typen worden onderscheiden, waaronder klassieke vuistbijlen, bifaciaal bewerkte rugmesses (*Keilmesser*) en schaven en gedeeltelijk bewerkte vuistbijlen.⁴ Bij de eenzijdig bewerkte artefacten komen naast geretoucheerde afslagen en vorst-splijstukken ook veel schaaftjes voor.

Opvallend is dat de werktuigen gemaakt van vuursteen vaak niet groter zijn dan 5 cm. Eén vuistbijl heeft een lengte van ruim 10 cm en is daarmee voor deze vindplaats uitzonderlijk groot: het gaat om een van de grootste werktuigen vervaardigd van vuursteen. Artefacten gemaakt van kwartsiet hebben doorgaans grotere afmetingen, zoals een fraaie, tweezijdig bewerkte klassieke vuistbijl van kwartsiet met een lengte van bijna 13 cm.

De midden-paleolithische ouderdom van de stenen artefacten blijkt, behalve uit de hierboven beschreven typologische kenmerken, mede uit het voorkomen van sporen van verwerking. Veel artefacten hebben een kleur die afwijkt van die van het oorspronkelijke materiaal ('kleurpatina'), variërend van geel tot donkerbruin, van oranje tot paars-rood. Artefacten met een zware glanspatina komen slechts een enkele keer voor. Meestal vertonen de artefacten een lichte glans. Veel stukken hebben licht afgeronde ribben. Secundaire (dat wil zeggen ontstaan na bewerking) sporen van vorstwerking (door vorst ontstane splijtingen) komen ook voor. Ze wijzen erop dat de artefacten tijdens de tweede helft van de laatste ijstijd gedurende kortere of langere tijd hebben blootgestaan aan de werking van wind en vorst en aan chemische processen in de bodem. Op de pleistocene zandgronden in Zuid-Nederland ontbreken soortgelijke sporen van verwerking op artefacten uit latere perioden van de steentijd, zoals het mesolithicum en neolithicum.

⁴ Voor een overzicht van typen werktuigen die in het (vroeg- en) midden-paleolithicum voorkomen, wordt hier verwezen naar Rensink, Niekus & De Warrimont 2016.

Enkele vuurstenen vuistbijlen (links) en bifaciale rugmessen (rechts).
 De met een * gemerkte werktuigen zijn van kwartsiet gemaakt.
 (De schaalverdeling onderin dit plaatje is in centimeters.)

Context en datering

Het is (nog) niet mogelijk om de vondsten aan de hand van natuurwetenschappelijke methoden direct te dateren. Onderzoek in het buitenland maakt echter duidelijk hoe oud het materiaal kan zijn. De midden-paleolithische vindplaats bij Esbeek en Diessen maakt namelijk deel uit van een grote groep van vindplaatsen met een omvangrijk verspreidingsgebied in West-Europa.⁵ Gemeenschappelijk kenmerk van deze vindplaatsen is de dominantie van tweezijdig geretoucheerde werktuigen. Niet ver van Esbeek, bij Baarle-Nassau, zijn vergelijkbare kleine stenen werktuigen aangetroffen, maar in beduidend kleinere aantallen. Een vindplaats net over de grens in het Belgische deel van de Kempen is Oosthoven.

Buiten Nederland zijn tweezijdig geretoucheerde werktuigen bekend van zowel grot- als openluchtvindplaatsen. De grotvindplaatsen liggen vooral in Frankrijk, Duitsland en Engeland en worden op basis van verschillende dateringsmethoden gedateerd in de periode tussen ca. 60.000 en 40.000 jaar geleden, het middelste, iets warmere deel van de koudste periode van de laatste ijstijd. Enkele vindplaatsen waarvoor absolute dateringen ontbreken, worden op basis van stratigrafische informatie ouder gedateerd, namelijk tussen ca. 115.000 en 75.000 jaar geleden. Deze lange tijdsspanne omvat verschillende fasen van het vroegste deel van de laatste ijstijd. Belangrijk in het licht van het vraagstuk van temporele *afwezigheid* van Neanderthalers in West-Europa is dat geen van de vindplaatsen met tweezijdig geretoucheerde werktuigen kan worden toegewezen aan de relatief koude periode tussen ca. 70.000 en 60.000 jaar geleden.

⁵ In 2012 is Karen Ruebens op deze groep van midden-paleolithische vindplaatsen gepromoveerd aan de Universiteit van Southampton, zie Ruebens 2012.

Natuurwetenschappelijke dateringen van skeletvondsten van Neanderthalers en van met de Neanderthaler geassocieerde vindplaatsen maken duidelijk dat de Neanderthaler ongeveer rond 40.000 jaar geleden uitstierf, mogelijk (min of meer) gelijktijdig met een markante koude fase tijdens de laatste ijstijd. Daarmee ligt ook de jongst mogelijke datering van de vindplaats bij Esbeek en Diessen vast.

Neanderthalers, jagend op de mammoetsteppe

De bij Esbeek en Diessen gevonden stenen werktuigen zijn daar vermoedelijk achtergelaten tijdens een iets minder koude fase van de laatste ijstijd, tussen circa 60.000 en 40.000 jaar geleden. Het landschap destijds kunnen we het best vergelijken met een steppetoendra. De bodem was begroeid met allerlei grassen, kruiden en mossen. Voor bomen was het te koud, berken kwamen er alleen in struikvorm voor. Deze vlakte was het leefgebied van grote grazers zoals de wolharige mammoet. Daarom wordt de steppetoendra ook vaak mammoetsteppe genoemd. Ook de wolharige neushoorn, de steppewisent, het reuzenhert en het paard graasden er. Roofdieren kwamen er algemeen voor, waarbij de hyena, de wolf en de poolvos wel de kleinere soorten zijn geweest. In dit strijdtoneel moest de Neanderthaler zien te overleven

De Neanderthaler is geen directe voorouder van ons moderne mensen. Hij wordt vaak beschouwd als een ondersoort. Wat intelligentie betreft hoefde hij niet heel veel voor ons onder te doen. Zijn lichaamsbouw was zwaarder en gedrongener dan die van ons. Opvallend waren de dikke wenkbrauwbogen, de terugwijkende kin en de kortere ledematen. Door hun robuustere lichaamsbouw waren ze beter bestand tegen de kou. Ze kenden al het gebruik van vuur en ze zullen zeker beschermende kleding (huiden) hebben gedragen.

Gezichtsreconstructie op basis van een schedel, waarin de verschillen met de homo sapiens duidelijk tot uitdrukking komen. (Bron: National Academy of Science, USA)

Mogelijk hebben de Neanderthalers alleen in de zomerperiode op de Esbeekse steppetoendra gejaagd en gebivakkeerd, na een lange trektocht in de herfst beschutting zoekend voor extreme winterse kou in grotten in de Belgische Ardennen of in aangrenzende delen van Duitsland. Om te kunnen overleven maakte de Neanderthaler gereedschap van hout, bot, gewei en steen. Voor de jacht waren vooral houten speren van belang, pijl en boog waren bij hen nog niet bekend. Voor allerlei andere activiteiten, zoals de slacht en het bewerken van huiden, waren ook werktuigen nodig. Op de vindplaats heeft alleen het stenen gereedschap de tand des tijds doorstaan.

Wetenschappelijke proeftuin

Duidelijk begrensde concentraties van midden-paleolithische artefacten aan het oppervlak zijn uitermate zeldzaam in Nederland. Meestal komen alleen losse vondsten of dunne vondstspredingen van paleolithische artefacten op akkers voor. De vindplaats bij Esbeek en Diessen vormt

hierop een uitzondering. Omdat bijna alle vondsten met GPS zijn ingemeten, zijn er binnen de grote vondstspreading duidelijke verdichtingen van stenen werktuigen en afvalproducten aanwijsbaar, maar ook zones met weinig of geen artefacten. Of dit wijst op afzonderlijke kampementen of op een aaneenschakeling van locaties waar Neanderthalers kortstondig specifieke activiteiten hebben uitgevoerd, is moeilijk te zeggen. Veel is nog onduidelijk.

Hoe is het mogelijk dat deze relatief oude stenen artefacten aan het hedendaagse oppervlak liggen? Zijn de zandige afzettingen die aan of dicht aan het huidige maaiveld liggen, minimaal 40.000 jaar oud? In dat geval correspondeert de top van deze afzettingen met het loopvlak van de Neanderthalers en zijn de artefacten op deze afzettingen achtergelaten.

Of zijn midden-paleolithische artefacten vanuit de diepere ondergrond aan het oppervlak geraakt, doordat ten gevolge van de werking van vorst en dooi tijdens de lange laatste ijstijd verschillende bodemlagen met elkaar vermengd zijn geraakt?

Of moeten we de vondstspreading zien als het resultaat van het wegwaaien van sedimenten die oorspronkelijk *boven* het huidige maaiveld lagen, waarbij de stenen artefacten zijn 'neergeslagen' op één niveau?

De vindplaats bij Esbeek en Diessen biedt voor de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) een goede gelegenheid voor nader wetenschappelijk onderzoek in het kader van de archeologische monumentenzorg. Enerzijds om de informatieve waarde van de vindplaats te bepalen en de vele onderzoeksvragen te kunnen beantwoorden. Anderzijds streeft de Rijksdienst naar het ontwikkelen en verbeteren van methoden en technieken van veldonderzoek voor het karteren en waarderen van vondstspreadingen uit het midden-paleolithicum.

Veldonderzoek

In 2016 hebben beide auteurs een bureauonderzoek uitgevoerd.⁶ Alle toen beschikbare gegevens over het gebied zijn geanalyseerd. In het rapport zijn ook aanbevelingen voor veldonderzoek op-

genomen. In mei 2018 heeft de Rijksdienst, in samenwerking met de Vrije Universiteit en TNO Geologische Dienst, vervolgens de eerste campagne van het veldonderzoek uitgevoerd. Om inzicht te krijgen in de ondergrond van de vindplaats zijn op enkele zandwegen boringen gezet. In een bosperceel is aansluitend een proefput van 2 x 2 m gegraven. Uit de boorkernen en uit de wanden van de proefput zijn veel bodemonsters genomen ten behoeve van dateringsonderzoek en ander specialistisch onderzoek. Dit is gedaan om beter inzicht te krijgen in de opbouw en ouderdom van de ondergrond. Welke sedimenten zijn aangetroffen en hoe en wanneer zijn ze er afgezet?

Op zandwegen bij de vindplaats zijn veel boringen gezet door medewerkers van de RCE, de VU en TNO Geologische Dienst.

In veel boringen is eenzelfde bodemopbouw te zien als in de proefput. Onderin is een pakket zand- en grindhoudende smeltwaterafzettingen vastgesteld. Twee betrouwbare dateringen van het pakket wijzen op een ouderdom van ongeveer 55.000 jaar, dat wil zeggen globaal uit dezelfde periode van de laatste ijstijd waarin ook de stenen artefacten kunnen worden gedateerd. Daar-

⁶ Rensink & Van Gisbergen 2017.

boven is een grijze leemrijke laag aangetroffen. Een datering van tussen 35.000 en 40.000 jaar is echter niet heel betrouwbaar. Boven in het bodemprofiel zijn door wind afgezette zanden aanwezig. Twee (opnieuw niet erg betrouwbare) jonge dateringen doen vermoeden dat het hier dekzand uit het einde van de laatste ijstijd betreft.

Het onderzoek in 2018 was niet gericht op het vaststellen van de bodemkundige herkomst van de op akkers verzamelde stenen artefacten. Zijn de vondsten van de Neanderthaler achtergelaten op het onderste pakket smeltwaterafzettingen met een datering van 55.000 jaar of vormde de erboven liggende leemrijke laag het loopvlak van de Neanderthaler? In oktober 2019 voerde de Rijksdienst de tweede campagne veldwerk uit om hierover meer helderheid te krijgen. Ter plaatse van een rijke en dichte concentratie van stenen artefacten werden vier kleine proefputten gegraven. Ook deze keer zijn uit de wanden diverse grondmonsters genomen. Het uitgegraven sediment is per laag van 5 cm gezeefd over een zeef met een maaswijdte van 3 mm, waarbij tientallen stenen artefacten zijn verzameld.

Een bijzonder onderdeel van het veldwerk was het uitvoeren van geofysische metingen door specialisten van de Universiteit Gent in één van de proefputten. De achterliggende vraag daarbij was of je de leemrijke laag (zoals herkend in de proefputten en in de boringen) ook met geofysische technieken kunt 'meten' en daarmee in kaart kunt brengen. Als dit het geval is, dan kun je op een snelle manier inzicht krijgen in de verspreiding en diepteligging van deze en mogelijk ook andere bodemlagen, zonder dat er gravend onderzoek nodig is. Voor het 'reconstrueren' van het landschap voorafgaande, tijdens en na het verblijf van Neanderthalers in het gebied, zou de inzet van geofysica in dat geval van enorme meerwaarde zijn. In samenhang met de gegevens van boringen zou het bovendien een goede basis kunnen vormen voor het voorspellen van niet-aangeploegde (en wellicht goed geconserveerde) concentraties bewerkte stenen in het onderzochte gebied.

Specialisten van de Universiteit Gent voeren geofysische metingen uit in een van de proefputten.

Of voor de vindplaats tussen Esbeek en Diessen zulke voorspellingen kunnen worden gedaan, is op dit moment nog niet bekend. Ook kunnen we nog niet zeggen waarom Neanderthaler-werktuigen van minstens 40.000 jaar oud zo van het oppervlak van akkers kunnen worden opgeraapt, en of er zich, ergens in het onderzoeksgebied, onder de bouwvoor nog niet-aangeploegde lagen met stenen werktuigen bevinden. Eerst zullen alle gegevens van de verschillende deelonderzoeken beschikbaar moeten zijn, voordat hierover (en vanzelfsprekend alleen over de onderzochte locatie) uitspraken gedaan kunnen worden.

Goede communicatie

Een belangrijk onderdeel van het onderzoek betreft een goede communicatie. Met de eigenaren van de grond, met de bewoners van de naburige dorpen Esbeek en Diessen, met de gemeente Hilvarenbeek, met leden van de plaatselijke heemkundevereniging en met andere geïnteresseerden in de vroegste bewoningsgeschiedenis van Noord-Brabant.

In een vitrine in museum De Torenzolder in Hilvarenbeek ligt inmiddels een selectie Neanderthalervondsten van de vindplaats tentoongesteld.

Regelmatig houdt de Rijksdienst een informatiebijeenkomst waarin verslag wordt gedaan van het onderzoek. Ook vindt er afstemming en overleg met de grondeigenaren plaats en zijn de bevindingen van het veldwerk in een nieuwsbrief samengevat. Binnenkort verschijnt er nog een uitgebreid artikel in het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed over het belang van deze bijzondere midden-paleolithische vindplaats.

Tot slot een punt van aandacht. Het onderzoeksgebied bij Esbeek wordt hoofdzakelijk voor agrarische doeleinden gebruikt. Het betreden van de akkers en het uitvoeren van onderzoek is gebonden aan strikte afspraken met de eigenaren en de pachters.

Literatuur

Helvoirt, Jan van (red.): *Esbeek, niet van gisteren*. Esbeek. 1989, 27.

Niekus, M. & E. van Ginkel: *Neanderthalers in Noord-Nederland, leven aan de rand van de oerwereld*, Stichting Het Drentse Landschap, Assen, 2019.

Rensink, E., M. Niekus & J.P. de Warrimont: Vroeg-paleolithicum en midden-paleolithicum, in: L. Amkreutz e.a. (red.), *Vuursteen verzameld. Over het zoeken en onderzoeken van steentijd-vondsten en -vindplaatsen*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 50), 2016, 66-77.

Rensink, E. & P. van Gisbergen: *Een midden-paleolithische vindplaats bij Esbeek (gemeente Hilvarenbeek). Archeologisch bureauonderzoek van een grote en rijke vondstspreading*, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 243), 2017.

Ruebens, K.: *From Keilmesser to Bout Coupé Handaxes: Macro-Regional Variability among Western European Late Middle Palaeolithic Bifacial Tools*, University of Southampton, 2012

Verpoorte, A., D. De Loecker, M.J.L.Th. Niekus & E. Rensink: The Middle Palaeolithic of the Netherlands. Contexts and perspectives, *Quaternary International* 411, 2016, 149-162.

Over de auteurs

Eelco Rensink is archeoloog, specialisatie prehistorie, sinds 2000 werkzaam bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Hij is projectleider van het archeologisch onderzoek in Esbeek / Diessen namens de Rijksdienst.

Piet van Gisbergen was leraar basisonderwijs te Eersel, gepensioneerd in 2012. Als amateur-archeoloog heeft hij zich vooral gespecialiseerd in de steentijd. Sinds 2006 is hij actief op de akkers van de Neanderthalervindplaats Esbeek / Diessen, en zijn activiteiten daar hebben ertoe geleid dat deze vindplaats op de kaart is gezet.